

Añibarro, Axularren itzultzaile

BLANKA URGELL
(OROTARIKO EUSKAL HIZTEGIA)

Behin baino gehiagotan entzun ahal izan genion Mitxelenari, bestela euskal itzul-tzaileen patroia¹ izan beharko lukeen Gregorio Arrueren itzulpen zenbait ironia goxo apur batez aipatzen.

Izan ere, ezaguna denez, itzulgintzan egin zituen lan kontagaitzen artetik hiru euskaratik euskarara aldatu zituen: Mogelen *Peru Abarka* (Fausto Arocenak hitzau-rrere batekin ia osorik BAPen argitaratua, 1948-1950 bitartean), honen ilobaren *Escolia* (P. Gurruchaga, Tolosa 1878) eta Sebastian Mendibururen *Jesusen biotzaren debo-zioa* (Muguerza, Tolosa 1883).

Markinakoek badute egiatan zailtasunik bizkaiera erroitik ezagutzen ez duen ira-kurlearentzat; areago, Arruek buruan zeuzkan irakurle edo irakurlegaiarentzat, biz-kaieran eta are irakurketan bertan (batez ere euskarazkoenean) ia erabat trebatu gabe ziren gipuzkoarrentzat:

Itzuli det gure Probinziako euskerara, al bait nekazari-jendeak erraz adi lezakean erarik onenean, nere erritar maite euskaldun uts edo gaztelaniarik ez takitenak, Bizkaian ainbeste on egin duen liburu au gabe luzaroago egon ez ditezen (J.J. Mogelen liburuaren itzulpenean, *apud* Mitxelena *MEIG* IV, 131).

Berdin, euskalki aldatzea nolabait *Peru Abarka* euskal literatur altxorrean sartzea izan zitekeen, hortakotzat euskaldunek ezagutzen eta bere senditzen duten literatura hartuta, Arozenak zioenez:

...aunque parezca a primera vista extraño, no debe desestimarse la oportunidad de una versión de dialecto a dialecto en una obra literaria de tal categoría (1948: 166).

Nekezago uler eta azal daiteke, eta honetara zetorren batez ere Mitxelenaren ironia, literatur gipuzkeraren aitetarik baten gipuzkera gipuzkerara itzultzea, libu-ruaren azalak "Aita Sebastian Mendiburuk *nafar eusqueran* atera zuan liburutic D.

(*) Idatzi honen lehendabiziko bertsioa 1988ko EHUaren Udako Ikastaroetan aurkeztu nuen. Oina-rrizko datu gehienak berdinak izan arren, aurkezpena eta ondorioak, orduko huts zenbaitez arinduak eta tartean ikasi eta ikusi ahal izan ditudanez hornituak, nahikoa aldatu daude. Berregiten lagundu didatenei, bereziki J. A. Lakarrari, mila esker.

(1) "Una especie de traductor profesional" deitzen du Arocenak (*BAP* 1948-2, 173; geroago Villasan-tek ere "traductor profesional y experto" 1979: 278), eta eransten: "Y así lo fue Arrue, sobre quien llovieron encargos por ese tenor, que eran retribuidos, si no espléndidamente, con cierta eficacia remunera-tiva que aun hoy parecería aceptable"; ezaba bedi honekin, ahal bada, Mitxelenaren "Orixeren itzal haserreá tentatzeko beldurrik ez banu" hura (*MEIG* IV, 131).

Gregorio Arruec Guipuzcoaco itzulia” badio ere. Azalak, dakigunez, ongi dio: Mendiburuk goinafarreraz idatzi zuen (cf. Mitxelena 1988: 106), gipuzkerarik ezagunenetik² oso gertu dagoen goinafarrera batean, baina tradizionalki bere idazkera nafar zerez orakatutako gipuzkeratzat eduki ohi da; cf., besteren artean:

Ongi egin dezu Nafarroako hitzen batzuek ekartzea, egokiak diranean eta besterik ez tanean (Larramendi 1747: 279. hh.).

Su bascuence guipuzcoano mezclado con navarro (*Zabala Noticia*, ap. Villasante 1979: 153).

[*Jesusen amore-nekeei dagozten...* liburua] est en dialecte guipuzcoan et parfaitement écrit (Michel 1857: 501).

El lenguaje de esta notabilísima obra pertenece al dialecto guipuzcoano con algunos dejos y resabios del habla vulgar de Navarra, residencia del autor (Sorarrain 1891: 271 zb.).

[Mendiburu] es un guipuzcoano proyectado hacia Navarra. Ya su pueblo natal, Oyarzun, lingüísticamente es considerado como perteneciente al dialecto alto navarro; y habiendo sido Pamplona la sede habitual del P. Mendiburu, se comprende cuál había de ser la zona preferida de sus labores apostólicas. De ahí también que el vascuence de sus libros tenga un conocido tinte navarro (Villasante 1979: 150).

... imposición necesaria derivada de los propósitos catequísticos de los autores. Esa misma finalidad motiva que el euskera de Mendiburu tienda más que el de Cardaveraz a asimilarse al dialecto de la alta Navarra, puesto que fue sobre todo en Navarra donde desarrolló su labor pastoral (Sarasola 1982: 60).

Zaila da egungo egunetik jakitea zerk eraman zezakeen Arrue *opinio communis* izan denaren kontra honelako zerbait egitera (cf. Villasanteren harridura, 1978: 151). Mitxelena (1988: 131),

El hábito de traducir llegó en él a ser una especie de incontinencia hasta el punto de que no sólo tradujo el *Peru Abarka* al guipuzcoano, sino también al padre Mendiburu

dioenean, istorioa azaletik ari da epaitzen, noski, labor beharrez —eta ikerketa faltez besteak beste³— azalpen guztia Arrue baitan bilatu behar balitz bezala. Alabaina, begien bistako dirudi haren joeraz gain bazegokeela bestelako arrazoirik, bederen *Peru Abarkarena* argitzeko erabili dugun berbera: Mendiburuk orduan ere, edo batez ere orduan, izen ona zuen euskaltzaleen artean eta irakurgai ospetsu hori irakur-

(2) Hots, “B[izkaiera]rekin batera dituen hainbat ezaugarri ezabatu ondoren historikoki dagozkionetarik bakar batzukin utzi nahi izan denetik” (J. A. Lakarra “Bizkaiera zaharra gainerako euskalkien artean” *ASJU* 1986-3, 671. or.), hain zuzen. Noski, gipuzkeraren barnean hautaketak egin beharra zegoen literatur hizkuntza finkatzeko; Lakarrak salatzen duena gero horrek zenbaiten buruan (eta, anitz okerrago dena, lan argitaratuetan) gipuzkeraren itxura desitxuratu duela da, norma idatzia eta hizkera berdinak bailiran harraraziz. Zentzu honetan berean, eta ikusiak ikusi, nafarrerarekin (zeinarekin sekula ez duen literatur arloan nor-gehiagoka ibili beharrik izan) batera dituen ezaugarri batzuren jabetasun osoa beretu duena litzateke Lakarrak bizkaierarekiko “erdigipuzkera” deitu hori eta, antza denez, nafarrerarekiko eman zekioken beste izena, “hipergipuzkera”, irabazia daukana.

(3) Euskal itzulpenen ikerketa hastapen hastapenetan da oraindik; soilik Axularren latinezko aipamenei buruz Letamendiaren lana (*Euskera* XXII [1977]: 157-167) eta, beste ikuspuntu batetik, X. Mendigurenek itzulpen teoria berriez, bibliografia eta euskal itzulpen kontua eman nahi duen lehendabiziko zerrendarekin, eskaini ziguna (*Euskera* 1981-2: 933-1003) datozkit burura orain, nire erruz beharbada. Alabaina, hemen egiten dudan saioaren idearen iturburua azkenotan azaltzen hasi diren I. Ruiz Arzalluz irakaslearen ikerketa sakon eta burutsuetan dago (ik. *ASJU* 1987-1: 41-79 eta 1987-2: 389-407).

leengana gehiago hurbildu nahi zukeen Arruek, berriro ere bildurti, alper xamar edota edozein oztopo edo arrozkeriaren aurrean atzera egiteko prest zegokeen irakurle moeta bat burutan harturik⁴.

Zeregin horretan ez zuen atzeratu, ageri denez, ezta bere itzulpena kaleratu baino urtebete lehenago, Tolosan hau ere baina Lopezenean, *Jesusen biotz maitearen debozioa Jesusen compañoaco Aita Sebastian Mendiburuc egin, eta Aita Larramendi ta beste ascoren alabantzarić aundienakiñ bi-aldez argitaratu zuen liburu ederra. Orain berrico Jesusen Lagundi edo Compañi bereco aita euscaldun batec, animen oneraco, arretaz icustatu, eta utsegiñac kenduric obetu ta geitu duena* deitzen dena ateratzeak ere, A. J. I. Aranaren 60 orrialdetako deboziozko iruzkin batekin.

Holako asko ez dugulakoan, lehiaketa honek gure begiradak erakarri beharko lituzke: bata eta bestearen artean, Arruek "itzuli" eta izenik eman ez zuen jesuitak (Aranak berak?) "zuzendu"takoaren artean, alegia, alderik ba ote dagoen litzateke lehendabiziko galdera; aldaketen norabideko alderik, esan nahi dut, zeren eta litekeena eta daitekeena bait da bigarrenak ere Mendiburuk baino gipuzkeraranzko joera gehiago azaltzea, hots, hobe beharrez berak ere "desnafartzea".

Bihur bitza begiak irakurleak jesuitaren argitalpenaren izen luzean ageri diren hitzotara: batetik *Aita Larramendi ta beste ascoren alabantzarić aundienakiñ bi-aldez argitaratu zuen liburu ederra* dio, eta bestetik *arretaz icustatu, eta utsegiñac kenduric obetu ta geitu duena*. Copyright-aren mundu honetan harrigarri xamarra eta idazlearentzako iraina dirudiena, ohizkoa izan da oraintsu arte gure artean. Euskal literaturaren historia honelako zuzenketa eta zuzentzaileez beteta dago. Sarri baino sarriago euskal idazle zaharrak, klasikotzat hartu direnean ere, miretsiak izan direnean ere, soilik neurri bateraino izan dira hala hartuak eta miretsiak, eta neurri horretatik aurrera edozeinek jakin uste zuen zer zuten aldagai, zer aldabehar benetan on, klasiko eta miresteakoak izateko. Areago holako mireспенik ez zegoenean, jakina, Astete xumeeekin eta bestelako liburu oso erabilgarriekin gertatu bezala. Ohar bedi irakurlea, esate baterako, Arrueren lasaitasunaz Kardaberatzen liburuari bestek egingdakoez mintzatzerakoan:

Eun eta gueiago urte dira Aita Agustin Cardaverazec bere devocio-liburua euscaraz arguitara zuala, eta arrezquero gaztelaniaz ecin conta ala liburu gai onetacoac irten diralaric, iñori gogoratu etzaio euscarazco bat eguitea: beti lengoa bera, gauza guchi batzuec gueituz beñ, berriz eta ascotan moldizkidatua izan da (*Cristauaren Escu-liburua* [Tolosa, 1863], "Itzaurrea").

Aldakuntza hauen arrazoia, azpian zein mireспен moeta eta zein erizpide dagoen, berez interesgarria da, baita bere ondorioak ere. Onen onenean, zenbait bederen modako euskalki edota hizkuntz korronte garailei egokitzeak izan direla pentsa dezakegu hipotesi gisa, gutxi gorabehera egun baturatuko bagenitu bezala, eta hala balitz, honelakoek eman diezazkiguketan delako garai baten gustuen berriak ez dira inondik ere mezprezatzekoak. Gurea baino lekukotasun idatzietan aberatsago diren hizkuntzetan ere halako gertakariei etekinik ateratzen jakin izan dute.

Arruerengana bihurtuaz, bestelako gogorazio batzu egiteko gaia ematen bait digu, geroago astiro eta ahal dela sakonago ikutu nahiko nukeen beste zerbait aipa daiteke, itzulpenaren nolakotasunarena, alegia, gaur egun ere ilun xamar eta antza denez betirako halaxe gelditu beharra den alde horrena: hots, nola itzuli behar den,

(4) Cf. Villasante 1979, 279: "El público netamente euscaldun de los pasados siglos, el que sólo sabía la lengua vasca, apenas ha leído en su lengua sino textos ascéticos o de devoción. A esta literatura consagró su atención preferente don Gregorio Arrúe, y en este campo es donde obtuvo el éxito más cummplido".

itzultzeko era on bat bakarra ote dagoen eta honelako galderen azpian marmar dagoen kezka. Zera esaten digu Arocenak gipuzkerazko *Peru Abarkaren* aurkezpenean:

Ha sido, pues, el traductor fiel al original en ese aspecto [erdal zatiak mantendu dituelako]. Confiesa, sin embargo, que ha introducido algunas modificaciones. Son éstas principalmente las que le han sido aconsejadas para aplicar a los lectores guipuzcoanos algunos ejemplos que para los vizcaínos están tomados de otras fuentes. Por eso aduce textos de Fernando Amezketarra y de Bilinch, que no están, naturalmente, en el original. Ello autoriza más la versión, mejor dicho, la adaptación al lector guipuzcoano (172. or.)⁵.

Ez gara Arrueren anakronismo nabarmenak epaitzen geratuko; azken finean, itzulpen hura betiko eztabaidaren isladapena baino ez da: orijinala ahal den neurri guztian hitzez hitz bihurtuaz bere hartan utzi behar den, ala hizkuntza berriari eta hizkuntza berriko irakurleen pentsaera eta ohiturei egokitu behar ote zaien (Arocenak finki "adaptación" izenez berezia), izaten da itzultzaile guztiek kolkoan daramaten eztabaida. Erantzunak era askotakoak izan daitezke, eta berez itzultzailearen trebetasunaren neurri emateaz gain, bere eta bere garaiko gustuez, orijinalaz zeukan irudiaz eta zuzendu nahi zion irakurleagoz, gutxienez, mintzatzen da bakoitza.

Azkenik, aitor dezadan ez dela Arrue paper honetara etorri bakarrik argitalpen berrien aldaketek eta itzulpenaren nolakotasunaz hitzegiteko puntua ematearren. Ezer baino lehenago beste zerbaitek ekarri zidan gogora itzultzaile ospetsu horren izena Añibarroren lana nola aurkeztu asmatzen niharduela: alegia, nola soilik ezkereskuin begiratu zuen, nola ez zion buruak eman beti alde honetakoa baino jasoagoztat eta irakur beharragoztat eduki dugun Iparraldeko literatura itzul zezakeela.

Arrue ez da bakarra honetan, dena den, eta den adibide soil bezala har bedi, eskubiko atzamarrekin konta daitezkeenak bait dira honelako ekintzak gure artean: eta ez da izan itzultzaile presturik ez zegoelako, ezta, ikusi dugunez, ezer baino hobe orijinala bera zela sinisten zutelako ere.

Horregatik, badirudi arreta berezia eskeini behar zaiola moeta honetako obra gutxienetarik bati, horretaz gain euskal libururik garrantzitsuenetarikoa, beharbada garrantzitsuena esan beharko nuke, denaren itzulpena delarik: noski, Axularren *Geroaz* mintzatzen ari naiz eta Pedro Antonio Añibarroren bizkaierazko itzulpenaz, zehazkiago.

Itzulpenaren berri

Frai Fernando Mª Soloeta Dimak, munduan Saturnino Soloeta Iturriondobeitia zenak eta geroago, besteren artean, *Ensayo de la unificación de dialectos baskos* (Buenos Aires, 1912) lan harrigarriagatik bereziko zenak⁶, 1910 inguruan, Buenos Aireseko kaputxinoen *Euskal-Echeko* euskarazko irakaslea zela, "La Literatura Euskara" izeneko idatzia bidali zion Julio Urkixori, *RIE* Ven atera zezan.

On Juliok, ohi bezain apain eta gizalegeko, alea kaleratzear zegoela eta, bakarrik zati aukeratu batzu eskaintzen dituela azaltzen dio irakurleari eta honi baino gehiago

(5) Izan ere, itzulpenaren azalak honela dio: "Obra escrita en dialecto vizcaíno por el Presbítero D. Juan Antonio de Moguel y traducida al de Guipúzcoa por D. Gregorio Arrue con algunas variaciones".

(6) Cf. Azkue "Txukuneria" *Euskera* 1925, 4-21.

itxuraren arabera Soloetari berari, orripeko ohar batean. Honela “La Literatura Euskara”, zena zela, 3 orrialdetan gelditu zitzaigun, dirudienez betirako: doi doi Añibarroren idatzi ordura arte ezezagun baten berri eta beraren hasieraren transkribapena emateko.

*RIE*Varen zuzentzaileari, noski, ez zitzaion berriaren garrantzia itzuri, izan ere, Axularren liburuaren Añibarroren itzulpena bait zen⁷. Orduan Urkixok ezagutzen ez zuen liburu bat erabat ezezaguna zela esan daiteke, esan beharrik balego.

Eskuizkribua (391 orrialde, bi kuadernotan, Añibarroren ohizko letra garbian), ez zegoen Zarautzen: Urkixo bera ibilia genuen lau urte lehenago hango artxibuko altxorrek miatzen (cf. Urkixo 1907: 12) eta, bertako *Libro Becerroa* begiratu izan balu ere, ez zuen honen arrastorik aurkituko Zabalak egin zuen hil berri zen bere lagunaren lanen zerrendan, harrigarriki, bestela luzez aipatu eta are orain ezagutzen ez dugun zerbait aipatzen duen arren⁸. Harrigarriago da oraindik, bide batez, ezagutu ezeze 1828an eskuetan zuela jakinik, soilik beranduxeago agertuko ziren Lécluseren hitzok segurtatzen digutenez:

Le Gueroco-guero d'Axular que possède le R.P. [Zabala] en dialecte Bizcayen, est-il imprime ou manuscrit? (1828ko apirilak 14, Mendizabal inprimatzaileari gutuna, *apud* Ruiz de Larrinaga *RIEV* 1924, 315).

Ordean, eta ez dakigu nola, 1910ean Hondarribiko kaputxinoen komentuan agertu zen eskuizkribua; haren berri ematen eta horren azala, Ecclesiasteseko aipamena eta “Iracurleari” atalak eskeintzen ditu Soloetak bere lanean, bide batez Añibarroren itzulpena osorik argitaratzeko Hondarribiko ordenakideak animatzen saiatzen delarik, “sacrificando su modestia religiosa a los intereses del necesitado euskera”.

Hamahiru urte beranduago, ez kaputxinoek (behintzat agerian) baina *RIE*Vek berak hartu zuen argitaratzeko lana, zatika, ohitura zuenez. 1923. urtean hasi eta 1933. ean (dituen 56tik 42. buruan) etendu zen argitalpena, aldizkaria bera bukatu baino lehentxeago. Eskuizkribua bait zen, ezin izan zuen Urkixok erabili hain gogoko zuen

(7) Halaberharrez, Soloetaren lana hain justu Axularren liburuaren faksimilaren lehendabiziko emanaldiarekin batera azaldu zen *RIE*Ven.

(8) Cf. *in* Villasante 1974, 321: “Frutos de esta su laboriosidad son 17 tomos en 4º de doctrinas, sermones, colección de materiales para su composición, vidas de personas piadosas, cosas notables de este Colegio, traducciones al bascuence de los Ejercicios de S. Ignacio, y los cuatro Evangelios concordados por Lamy, y otros; entre los cuales son los más notables la traducción del ramillete de Flores del P. Palacios, y la composición del *Esculiburn*, que salieron a luz impresos en Tolosa por D. Francisco de Lama, la Colección de conjugaciones de regulares e irregulares del vascuence en sus tres dialectos y un pequeño diccionario con las voces diferenciales de dichos dialectos” eta Villasante 1979, 222: “No hemos podido dar con el paradero de este trabajo [S. Ignazioren...]. Probablemente no se trataba de una traducción estricta del libro de San Ignacio, sino de algunas amplificaciones de sus meditaciones, al estilo de lo que había hecho el P. Cardaberaz”. Noski, eskuizkribua galtzea, batez ere urte gerlatsu haietan, erraza den bezainbatean zaila da Zabala horretan erratzea, ez bakarrik hurbiltasunaz, baina baita erakutsi zuen bere komentukideen euskal lanen ardura bereziaz. Gure berrien arabera, oraingoz azkeneko begiratzaile bide den X. Altzibarrek ere ez du antzekorik topatu.

faksimilea⁹, eta, tamalez sarriegi gertatu bezala, hutsak (ez soilik argitalpen hutsak, baina bai irakurketazkoak ere) ez dira falta¹⁰.

Argitalpenak, oharrik eta bestelako argibiderik gabeko argitalpen hutsa izan bait zen, ez du aurrerapen agerriko askorik ekarri GGaren ezagutzaren ildoan: Añibarro eta Añibarroren idazlanak hain ondo ezagutzen dituen Aita Villasantek eman dizkigun berriei ezer gutxi gaineratzen diete beste literatur historiek¹¹; monografiarik, bakar bat ere ez dago, ohizko lekuetan behintzat. Oraindik ere argitalpen¹² eta era guztietako ikerketen zai dago liburu hau eta, hemendik aurrera ahal dudan hein laburrean erakusten saiatuko naizenez, badu baterako eta besterako behar eta gairik.

Itzulpenaren iturria

Soloetaren artikuluxkari Julio Urkixok ohar moduko iruzkin labor bat erantsi zion, artikulugileak ez ohartutako alde garrantzitsu bat ikutzeko: Axularren liburuaren lehendabiziko argitalpenaren izenburua *Gero* eta bigarrenarena *Geroko gero* izanik, Añibarroren itzulpenak bigarrenetik egina behar zuela, alegia.

Izan ere, Villasantek Añibarrok erabili bigarren edizio horren alea A. Palaciosena izan zela eta gaur Arantzazuko komentuan gordetzen dela esan digu (1979: 220 eta lehenago 1957: 88, 21. oharra).

Aipatzekoa da, bestalde, Añibarrok bigarren edizioa lehendabizikotzat hartzen zuela, Urkixok azpimarratu zuenez, zeren esaten bait du:

El curioso las puede ver [aipatzen diren testu klasikoaren erreferentziak] en la primera impresión del autor.

Errua, norbaitena izatekotan, ez da jatorriz berea: Larramendik ere soilik bigarren edizioa ezagutzen zuen mende erdi lehenago:

(9) Goraipamena hain zuzen "Axular y su libro"n (*RIEV* 1911, 540), non luzez eztabaidatzen duen edizio moeta guztien balioaz, Schuchardt jarraiki. Lehenago arituak bait gara honelakoez, zilegi bekigu bere hitz zenbait, ezin adierazgarriagoak, hona ekartzea: "...cabría limitarse a ponerlo sencillamente en ortografía moderna o podrían introducirse en él alteraciones de más importancia, tales como la sustitución de muchas palabras de origen latino que Axular empleó, por otras genuinamente vascas. Labor es ésta que a más de un vascofilo del país ha tentado [oharrean: "La revista *Euskal-Esnalea*, en su primera época, comenzó a publicar una versión (libre) guipuzcoana, basada en la edición de M. Inchauspe"] y que sería de indudable utilidad, con tal de que se llevara a cabo sin excesivos radicalismos. De ella he de huír yo necesariamente, no sólo por mi falta de aptitud para el caso, sino, muy principalmente, por la orientación que me gusta dar a mis estudios". Gonbidatzen dugu irakurlea gainerakoa irakurtzera: hortxe dugu, geroago esango ditugunak gorabehera, Urkixo euskal filologoaren aitatzat hartzeko arrazoi aski eta sobera ematen digun agiria.

(10) Erkatu diren guztietan antzerakoa aurkitu da: ik. Oikiako dotrinaren edizio berrian argitaratzaileak esana (Lakarra, *ASJU* XXI-2 [1987], 516) eta, lehenago ohartu genuen bezala, erka bitez Zabalak Ulibarriri egindako gutunaren orjinala (*Gutun liburua*, faks., Gasteiz 1975, 46-50. or.) eta Urkixoren transkripzioa (*Euskalerraren Alde* 1915, 228-229). Honek erakusten digu zeinen premiazkoa den ia soilik Urkixok egin argitalpenaz ezagutzen diren zenbait testu, Tartas datorkit gogora, berriz ere, orjinalak aurrean izaki noski, argitaratzea.

(11) L. M. Mujikarenean (ik. 278-279. or.) ez da aipatu ere egiten Añibarroren "obra principal"en artean; harrigarriki, ordea, oharrean Solaeta delako baten lanaren aipamena egiten da; gure Soloeta baldin bada, eta hala dirudi ezein aldetatik begiratuta, literatur historigileak probetxu gutxiz irakurri bide du. Zorionez, dena den, baziren eta badira bi euskalkietako eta bi eskutako bertsioren balioaz baliatzen jakin izan dutenak: lehendabizi Altubek *Erderismosen* (non, gehienetan Añibarroren kaltean, bata eta bestearen joskera gonbaratzen den), bigarren Oskillasok *El libro negro del euskeran* eta oraingoz azkenik G. Rebuschi irakasleak "Note sur les pronoms dits 'intensifs' du basque" lan interesgarrian (*ASJU* 1988-3, 827-844).

(12) Hauetaz gainera aipagarria da A. Cortabitarte S.I.k. makinartutako kopia bi (bata Arantzazun eta bestea Azkue Bibliotekan omen daudenak) erabili ahal izan direla orain artean (cf. Villasante 1956: 80 eta 1979: 220).

Siguese un tomo en octavo del celebre Don Pedro de Axular, Rector de Sara, cuyo título es *Guerocho Guero* [...]. Está impreso en Bordeaux año 1642, como consta de las aprobaciones y licencias (DT xxxv. or.).

Badirudi XVII. mende erdialderako, eta guztiz Hegoalde honetan, *princepsaren* aleak jadanik urriak zirela, hain urri non ez gaituen miraritu behar gehienek ez ezagutzeak, ezta askoz geroago, 1890 inguruan, Vinsonek bakarrik sei aurkitzeak ere (Vinson 1891: 22a). Gainera, Larramendiren liburu zerrenda denbora luzean euskal bibliografi bilduma bakarra izan zen; Vinsonek dioenez (1891: 22b), horretan geroko guztiak, bibliografoak barne, berak esanari jarraitu zioten. Esaterako, Ulibarrik (*Gutun liburua* 60. or.), honela zioen:

GUEROCO GUERO edo guerocho Aita Axularrec eguiña 1642gn. urtian.

Eta Intxauspek, 1864ean egin argitalpen *sui generis*an:

Berrehun eta hogoi urthe badu izan zela lehenik haren liburu ederra inprimatua ("Aitzinsolhasa" vii. or.).

eta beherago, ipuinari zehaztasun gehiago erantsiaz:

Uste izateko da lehen ekhoiztea edo edizioean etzuela Axularek gidatu eta arthatu ahal. Liburuaren baimenduetan ikhusten dugu ordukotz etzela Sarako erretor: *Nuper Rector de Sara...*, *Olim Rector de Sara*: Sarako erretor ohia, deithua da. Horrek nabarbertzen du nola edizioe hartan hainbertze huts eta nario aurkitzen den; urhatska tratatzen baitute irakurtzaillea, eta ezin konprenituz geldi arazten (ib. viii).

Harrigarria da, nolana ere, guztiok eskuarte zuten edizioaren aurrealdean argi eta garbi *Bigarren Edicionea corrigetua eta emendatua* dioela ez aipatzea; harrigarria edota gure eta beren kezka eta ardura ezberdinen isladapen hutsa.

Mendetan zehar gure literaturgileek, eta gure hiztegiak, besteren artean, Axular ez zuzen baina zeharka eta antza denez hein batean desitxuratuta ezagutu zuten. Hein horretan gure eta beren Axular ez da bat bera, eta horregatik bigarren edizioa (baita Intxausperena ere, hortaz) ahalik eta hobekien ezagutzea komeni litzaiguke, hots, orri orri eta letra letra zertan bereizten den bere iturritik, zer kentzen edo eransten dion. Honetan egin den saio bakarra, Vinsonek, bada xehetasunik garrantzitsuenak bederen menperatzeko adinakoa eta bien gonbaraketan egin behar den lan neketsua emankorra gerta daitekeela erakusten diguna: Lehenengo eta behin, orrialdeak zeuden zeudenean utzi diren arren ("reproduction page pour page")¹³, ahalik berdina egiteko asmoa adieraziz, lehengo bera ez dela diosku Vinsonek:

a) Batzuetan bateko eta besteko lerroak ez datoz bat, latinezko aipamenak direla kausa dirudienez: hauek letra etzanetan ematen dira, baina bigarreneko etzanak luzeago eta "moins jolies" dira, gainerako testuan erabiltzen den erromatarra, ordea, berdina den bitartean. Gainera:

Les lettres ornées des commencements de chapitres sont remplacées dans la réimpression par de grosses et laides capitales ordinaires (ib.).

Gonbarazioak zerbait argi badezake, gogora zeinen urruti dagoen berriki argitara joan den Schuchardten Leizarragaren ediziotik, maisu alemanaren politasun eta zehaztasun nahitik.

(13) Kontutan har bedi hau, zeren eta hemendik aurrera G ikurraz eta ondoko zenbakiaz Axularren bi edizioen kontu emango bait dugu, Añibarroren eskuizkribua GG-z ordezkatzen dugularik.

b) Inoiz *corrigetua* dela erakusten badu ere (*Iainoaren* > *Iaincoaren* G 139), oro har erratak areagotu dituela dirudi: *ençu euçuren* ordez gertatzen omen da birritan (G 230); *burhun buthünen* ordez (G 318).

c) Zuzenketa baino gehiago da, zalantzarik gabe, *art-urratce argui-urratce* (G 599) bihurtzen duena.

d) Hiztegiaren aldetik oraindik *emendatuago* azaltzen da bestetan, ordea: "erremusina *edo limosna*" (G 292), "buiracan *edo buruan*" (G 292).

e) Liburuaren izenean eman zen aldaketa handia ere aipatu beharra dago: *Guero-*ren ordez *Guero* eta *bi partetan partitua eta berecia...* zioen guztia ezabatua dugu.

"Buiracan *edo buruan*" en ikusten den jatorrizko testua ulertzeko zailtasunak argudio indartsu bat, eztabaida ezinezkoa nik uste, ematen digu Axular argitalpen berriaren prestatzailea ez dela, ezta hurrik eman ere, ziurtasunez esateko, Azkue lekuko: glosa oker honek eraman zuen, Intxasperen edizioa bitarte zela besteak beste, *buiraka* hiztegian "espiga" itzultzeraz, eta oro har pasarte guztia gaizki ulertzeraz: "*Tragaza, kolpeka hari dena bezala, buirakan edo buruan direnek diraureiño... ezta ixiltzen*, el tragacete, como el que da golpes, no se calla mientras haya granos en la espiga". Benetako itzulpena, geroxeago konturatu zenez, "como la flecha que sigue hiriendo mientras duren las de la *aljaba*" da (hiztegian bertan, s.v. *tragaza*).

Nolanahi ere, zuzenketak eta eransketak egiteko euskaldunen bat tarte ibili zela argi aski agertzen da. Baina aipatuaz gain liburua lehenengoz kaleratu eta hurrengo urtean (1644ean) hil bait zitzaigun Sarako erroto zena, nekez suposa dezakegu bera izan zitekeenik; jadanik lehendabiziko argitalpena ere bere ardurapean egin ote zen zalantzat jarri izan da, Intxaspek eman argudio beretsuez:

Cree [Lafitte] que el *Gero* se lo publicó su sobrino, sucesor suyo en el curato de Sara y que se llamaba lo mismo que él. La publicación se hizo en vida aún del tío, pero éste ya no debía de ser párroco. Así se explicaría que en las Aprobaciones del libro, que llevan fecha de 1642, se diga de Axular "nuper Rector de Sara", "olim", etc. (Villasante 1979: 77).

Vinsonek, arrazoi guztiz, bigarrena egilea hil ondoan aterea dela uste du; eta oraindik gehiago: edizio berria *princepsa* bezala Guillaume Millangesenean egina izateari (azalean aldarrikatzen denez) oso zalantzakoa deritzo, 1650. urtean argitaletxeak izena aldatu eta J. Mongiron-Millanges bihurtu aurretik beharko lukeelako egina, beraz. Baldin zazpi urteren epean atera baziren biak, ez da erraz azaltzen zergatik lehenaren hain ale gutxi gorde diren, bigarrena aski ugari aurkitzen omen den bitartean; ezta, beharbada, zergatik *Pouvreauk* lehena erabili zuen hiztegian; eta hori, Vinsonek aise frogatu bezala, dudaezinezkoa da: *art-urratze* dakar Axularrengandik, ez *argi-urratze*; erants bekio, berebat, *buirakaren* ordez *boiraka* irakurri bazuen ere Oihenarten zuzendu aurretik¹⁴, ongi itzulita dakarrela: "pharetra transversa fascia ab humero suspendi solita".

Areago, Vinsonen ustez epe laburrean eta lantegi berean egindako bi argitalpenok xehetasunetan hain ezberdinak izatea zalantzakoa baino gehiago ezinezkoa da, zeren eta:

Ces indices d'un archaïsme relatif [bigarrenaren tipoetan] sont aggravés encore par l'usage constant de I et V pour J et U capitales régulièrement employés dans la seconde édition, ainsi que par la confusion des *i* et des *j*, des *v* et des *u*

(14) Oihenarten oharrak "*Buiraka*, carquois" dio.

bas-de-casse dans la seconde édition; pour celle-ci, on a adopté partout l'orthographe moderne dans les citations latines [...]; mais on n'a presque rien changé sous ce rapport au texte basque que l'imprimeur et ses ouvriers ne comprenaient probablement pas. Or, dans les livres imprimés par J. Mongiron-Millanges, par ses successeurs et par ses confrères de la région, y compris les Fauvet de Bayonne, cette réforme orthographique ne fut complètement adoptée que tout à la fin du XVIIe siècle ou au commencement du XVIIIe.

Ondorioz, Guillaume Millanges argitaratzailearen izenpean azaldu bazen ere, ez zen bere inprentatik aterea, ez bere bizitzan, baizik 60 edo 80 urte beranduago: hots, falsifikapen hutsa ("une véritable contrefaçon") da Gerok erdietsi zuen bigarren ateraldia. Orain 'edizio pirata' deitzen duguna. Eta, honekin batera, ez XVII baina XVIII. mendean kokatu beharko genuke, antza denez, mende horren lehendabiziko hogeitertean Vinsonen aburuz. Honek, bestalde, epe luze xamarra ematen digu Larramendik, behin egiaren eta egiazko liburuaren aztarna guztiak galduta, behar bezain zahartzat jotzeko.

Beraz, eta guri dagokigun arlora itzuliz, eskuartean daukagun itzulpena ez da beti bat etorriko Axularren orijinalarekin: halaberharrez bigarren argitalpenarekin gonbaratu beharra dugu, bere benetako iturriarekin, aldaketak gutxi izanda ere ez bait dakigu zahazki, Vinsonen ohar guretzako laburregiez landa, zertan bereizten diren bi edizioak.

Bide batez bezala, gonbaraketak bereizkuntzetariko zenbait agertaraziko ditzkigu eta, honela, Añibarroren ezagutzen sakontzearekin batera Axularrean ere aurrerapentxoren bat edo beste eskaini ahalko dela espero dut. Badago dagoeneko honen frogagarri: Añibarroren pasarte ilun bat argitzeko (*Animaliac, abereac bere, euren janariac ta alimentuac, bereala, egoa бага, erre ta egosi бага, jaten dituezan* GG 13h), ez zen argiagoa bigarren edizioa: "Animaliec ere bere bazcac eta iatecoac, bere hala ego gabe, erre eta egosi gabe, iaten baitituzte" (G 24), eta soilik Axularrena irakurri ondoren argitu zaigu: bigarreneko ego hura daitekeena da (errata ala aldaketa den erabakitzeago beste agerraldirik beharko genuke eta, Villasanteren arabera, ez dugu; cf. ego Lizarraga Elkanakoarengan, Azkuek dakarrenez) baina, nolana ere, Axularrek *eho gabe* idatzi zuen. Noski, Añibarrok ongi ezagutzen zuen aditz hau (cf. VB "Moler: c. *eyo, eo, jo, ceatu*", "molienda: c. *eotzea, eotaldia*"), jadanik DTn ere bazegoena, *eho / ehaiten* bikoiztasunari egotzi behar zaion iratxo bat eta guzti: "Moler, *eo, eho, eotu, ehaitu, cheatu*".

Kronologi arazoak

Añibarroren itzulpena ere datagabea da: ez dugu eskuizkribuan dataren arrasto bat ere aurkitzen, *Misionari Euskaldun*ean izan ezik gainerako argitaragabe guztietan bezalaxe. Data ezagutzeak, noski, baluke bere garrantzia. Batetik, gainerako datagaberen kronologiarantz hurbiltzeko beste lekukotasun irme bat izanik, zeregin horretan eman behar diren urrats asko eta luzeak nahikoa gutxituko lituzke. Bestetik, itzultzailearen geroko lanetan Axularrek eraginik izan ote zuen ikusi eta nolakoa neurtu ahalko genuke (cf., saio tipi baterako, Urgell *ASJU* 1988, 13-14).

Ezagutzen dugun Añibarroren euskal idazlanen lehendabiziko datatze saioa, beste aurrerapen asko eta asko bezala, A. Villasanteri zor diogu; orduan zeuzkan datuez baliaturik, lan laburrak lehen eta luzeak geroago eginak zitezkeela pentsatu zuen, alegia, idazle bezala gero eta ausartago eta zeregin altuagoak hartzen zituena zela Añibarro:

Añibarroren bizi-denporan argitaratuak, oetxek [EL1 eta 2, LSorta, MKS eta ND] bakar-bakarrik ditugu; lan txikarrak denak. Argitara gabe gelditu diran lan aundi-edatuak bigarren gerrate-ondoko urteetan [beraz, 1814az geroz] zertu ta burutuko zitun, noski (Villasante 1956: 71).

Behin behintzat bere ustea sendotzeko datuak aurkitu zituen: hala, gramatika, bertan azaldu pazko-txartel baten bidez 1823an kokatu zuen hasiera hartan. Ez zuen orduan aipatzen, bere alde etorri arren, *Misionari Euscaldunaren* Zarauzko alearen aurrekaldean lana 1808an hasia dela dioela Añibarrok¹⁵. Ezta, bestalde, gramatikan hiztegia eta GG eginak dituela baieztatzen duela:

Tengo concluido un Diccionario de poco volumen de *Voces bascongadas diferenciales* [...]. También tengo traducido al dialecto Bizcayno el famoso libro de *Gueroco guero* de Axular, Cicerón bascongado...

ezta ere, azkenik, hiztegia gramatika egin duela dioela:

...tengo puestas las conjugaciones bascongadas de los tres dialectos, con separación para cada nación, así de verbos regulares como irregulares, en trato regular y cortés, y en trato menos cortés y ordinario. Ambas obritas [hiztegia eta gramatika] pueden servir mucho para Párrocos y Predicadores.

Korapilotsuegi gertatzen zen agerriki, ezer gutxi argitzeko. Alabaina, badugu orain, ikerlari berak beranduago argitaratu zuen Añibarroren gutun ezagun bakarrari esker (Villasante *Euskeera* XXVIII 1983-2, 403-409), bestelako oinarririk buruhauskarri honen puskak ordena batean jartzeko.

Hiztegia eta gramatikaren artean, ni oro har gramatikaren lehenetsunaren alde makurtuko nintzateke, lanaren trinkotasuna dela eta, aurrerago (ik. 18. oharra) azaltzen saiatuko naizenez; esan dezadan ezer baino lehen hiztegiaren hitzaurretzako horretatik atera aipamenak ezin dezakeela laguntza handiegirik egin datari buruz, "iztegiaren atzekaldean oar bat" bait da, eta bakarrik "lanari itzaurre bezala jartzeko egin dirudi" (Villasante 1956: 77). Ederki asko hiztegiaren idazketa nire ustez luzearen edozein mementutan egin daitekeena eta josia.

Gramatika deitu zuen hura, lehenago eta geroago bestek egin zuten bezala, batez ere aditzari zuzendutako lana da; hain zuzen hiztegian ere aintzat hartuko zituen hirü euskalkien, bizkaiera, gipuzkera eta nafarreraren aditz laguntzaile eta trinkoen nolabaiteko deskribaketa. Zatiarik luze eta zehatzenak, berak hobekien menperatzen bide zituen bizkaierazko eta gipuzkerazko aditz sistimak, badakigu 1801erako konposatuak zituela, aipatu urte hartako apirilak 11ko gutunean zioenez.

Ohituraz badirudi hitzaurreak ez aurretik baina liburua amaitzearekin batera egiten direla eta, beraz, ia segurua da orduan oraindik gramatikarena hasi ere gabe legokeela; hiztegiarekin esan dugun bezalaxe. Alabaina, dugun berri zehatz bakarra izaki, berarekin jokatzera ausart gaitzkeela deritzot: gutun horretan nafarrerazko aditzaren berri zenbait eskatzen dio hango adiskide bati, Aldazeko (GN-larr) parroquia zen Mariano de Mugirori, gramatikari azkena emateko asmoz. Demagun, hortaz, udaberri hasieran ari bait zen, gutxi gorabehera gramatika orain ezagutzen diogun gisan jartzeko denbora aski izan zuela 1801aren barnean edo; baita, ohiturari amore emanaz, hitzaurrea burutzeko ere.

Ondorioz, 1801-1802 ingururako bai *Voces Bascongadas* eta baita GG ere eginak leudekela pentsa dezakegu; hots, eta hau oso kontuz begiratzekoa da, tradizionalki bere lehendabiziko liburutzat eduki den *Esku-liburua* argitaratu zen garairako eta, nolnahi ere den, *Lora Sorta* kalera baino lehenago.

Ez dago esan beharrik; argitaratze datak ez du nahitaez zerikusirik izan behar sortze datarekin. Añibarroren idazlan guztiak XIX. mendekoak direla pentsatzeko

(15) Ezta 1979, 221. ean, non bakarrik Arantzazuko aleaz, orduan ezagutzen bide zuen bakarrak, mintzatzen bait da. MEko hitzok Urgell 1988, 163n ikusi daitezke.

joera nabarmena izan ohi dugu, argitaratuen datekin jokatur. Haatik, azaldutako gutunaren zehaztasunarekin ondorio garrantzitsu batera iristen ari gara: alegia, edo Añibarrok lanik gehienak 1800-1803 bitartean egin zituen, edo lehenagotik ere lanean ziharduen egile horrek 1802-1803an batzu (eta ez nahita nahi ez interesgarrienak, garrantzitsuenak ezta gogokoen zituenak) kaleratzeko aukera eta bidea aurkitu zuen. Arazoa beti euskaraz idazten noiztik hasi zen jakitea da, edo hobeto, noiztikako idatziak gordetzen dizkiogun.

Erabiltzen ari garen daten arabera, galdera horiei erantzuna emateko xehetasun jakingarria daiteke, nik uste, 1790. urtean eskatu zuela Zarautzerako sarpidea (Villasante 1956: 70), 42 urte zituela. Badirudi atzerago jo gabe¹⁶ Burgosko Friaseko komentutik berriro Euskal Herrira bihurtzeak eta Zarauzko komentuko misiolari zeregin bereziek ekarri ziezaioketela euskaldunentzat idazteko asmoa.

Nolanahi ere, hiztegia eta GG, esan bezala, 1801 inguruan eginak egoteak ez du derrigorrez esan nahi orain ezagutzen diegun itxura berean behar zutenik egon: alderantziz, badirudi biek bizitza luzeagoa izan zutela, ez argitaratzeak Añibarrori eman zion epe luzeari esker¹⁷. Hiztegiarena beste aukera baterako utziaz¹⁸, esan dezagun Soloetak Añibarroren GG-ko hitzok:

Con esta advertencia se podrían omitir las citas de este libro, cuando se ponga en limpio, como lo he hecho desde la página 220

honela ulertu zituela:

Por lo que dice el hijo de Villaro, en el prólogo, se desprende no ser uno sólo el autógrafa (592. or.).

Hau da, 220. orritik aurrera Añibarrok berregina edo garbira pasatuta bide dagoela izkribua. Litekeena da, noski, arratiarrak idazlanak behin eta berriz berregiten zituela ongi bait dakigu¹⁹. Arraro xamarra dirudi, halere, bakarrik erditik aurrera aritzeak, batez ere hasierako zatian marraz ezabatutako hitz eta lerro gaineko zuzenketa asko daudela jakinik. *Geroko geroaren* eskuizkribua ongi miaturik, argi dago Añibarrok zehazki esan zuena esan nahi zuela: alegia, 220. orritik aurrera aipamenak albo batera

(16) Baina ez genuke erabat ahaztu behar Aita Villasanteren hau (1979: 215): "Aquí [Arantzazuko komentuan, 1772tik aurrerako urteetan] tuvo ocasión de conocer al P. Ubillos que en esta fecha residía también en Aránzazu [cf. ib. 154. or.]; Ubillosen euskararen arrastoak Añibarrorrenean ugariak direla, batez ere, uste dugu, hiztegi arloan, erakusteko asmoa dugu beste batean. Nolanahi ere, badirudi Añibarroren "Sermones morales" direlakoak, bere lehendabiziko idatziak izan daitezkeenak eta zeintzuen euskara, Añibarrok esana, "ya no rige", 1790tik aurrerakoak bide dira guztiak (cf. X. Altzibar, *Mogeldarrak, Astarloarrak, Práe Bartolome: nortasuna eta obra; idazlanak; grafiak*, EHUko dotorego tesia, Gasteiz 1989 argitaragabea, 3. liburukia "Eraskinak", 54hh. or.).

(17) Cf. Villasante 1956, 70: "Añibarroren lanak urbildik aztertu ditunak, badaki ondo lan oiek ezti-rala arinki ta gutxigoraberako ajolaz tajutuak, zeaztasun eta arreta aundiz landuak baizik".

(18) 1988ko EHUaren Donostiako Udako Kursoetan eman nuen ikerketa honi buruzko aurrerapen bat eta horren bertsio berria aurki *ASJUn* aurkezteko aukera izango dudala espero dut.

(19) Ezer baino lehen *ELaren* hiru argitalpen aldatuak aipatu beharra dugu, hirurak egilearen beraren eskuetatik atereak; gainera, aspaldi ez dela A. Kandido Zubizarreta Frantziskotarren Kantauriko Probin-tziako artxibuzainak bestelako sermoi-paper mordoren artetik begi ezin zorrotzagoez Añibarroren esku-zuko zirriborro zenbait berezi ditu eta bertan *ELaren* zati batzu daude, lehendabiziko idazketa izan daitezkeenak, 1802ko edizioari oinarria eman ziona edo, agian hobeto, honen aurreko zerbait; beraz, dagoeneko liburua bakar baten lau garai ezberdin ezagutzen ditugu. Ezaguna da, bestalde, *Misionari Euskalduna* bi eskuizkribu oso dituela, bata Zarautzen eta Arantzazun bestea. Azkenik, aipa dezagun X. Altzibarrek *NekeAren* beste eskuizkribu bat ezagutarazi digula (aip. lan. I, 50. or.), argitara genuena baino lehenagokoa, ematen dituen datuen arabera (<v> eta <h> gehiago omen ditu, baita hitz ordena arrotzagoa ere).

utzi dituela, eta ez besterik. Azken erreferentzia 219. orrian azaltzen da, hain zuzen, baina ez dago horretaz at ezertan ere bestelako susmorik oinarritzeko adina aldaketarik 219.etik 220.era.

Soloetaren hipotesiaren oinarria okerra izan arren, hipotesia bera gustura mantenduko nuke: aurreko lan batean (1988: 164) erakutsi nuenez, ez 220. orrian, baina bai 202.ean zerbait gertatu dela lirudike. Azalezko adierazpideak honako hauek ditugu: 201. orrialdearen azkenean 20. Buruaren izena eta "Pasa al 2° Quaderno o Cartap° fol 202" irakurtzen da, marrez estalirik badago ere; berdin estali zuen 202. orrialdearen goikaldean "Véanse los Capítulos anteriores en el 1° quaderno" dioen oharra. Orduan nioenez, axal axalezko begirada batez, bazirudien kuaderno aldaketarekin batera idazkera aldaketa aztarnak ere aurkitzen zirela; zehazkiago, honako hauek aipatu nituen:

a) <v>aren erabilera gutxiten da eta eskuz egindako zuzenketa zenbait alde horretatik doaz; <h> desagertzen da, berebat.

b) *EL*an egin morfologiazko aldaketa sistimatikoen artean *EL-2n* bakartzat edo gehiengoan azaltzen ziren aldaera zenbaitek nagusigoa erdiesten dute; adibidez, *gaiti*, lehenagoko sistiman *gaitik*-ekin batera *gaitik*-en aldean gutxiengoan zegoena ga-raile ateratzen da beste bien kaltean:

1-201: *gaitic* 169, *gatic* 16, *gaiti* 35.

202-388: *gaitik* 24, *gatic* 1, *gaiti* 336.

Gauza beretsua *-tati*, *-tatic* eta *-tarik* prosekutibo edo alatibo markekin:

1-201: *-tatic* 68, *-tati* 9 (denak *bertati*-n), *-tarik* 47.

202-388: *-tatic* 7 (azkena 219.or.), *-tati* 23 (*bertati*-n 219. or.ko *ocasiñoetati* salbu); *-tarik*-ek 63 agerraldi ditu 308. orrialdera arte eta proportzioa bukaeraino hala mantentzen da.

c) *mendu* > *mentu* aldaketa ere beti 202.aren ondoren jazotzen da: G 4, 141, 159, 162, 166 *merezimendu* = GG 8, 153, 175, 178, 182; aldiz, G 203, 213 *merezimendu* > GG 228,237 *merezimentu*. Aldaketa bera ikusi genuen bi *EL*en artean (1986: 59).

Alabaina orain, astiroxeago begiratuta eta nahikoa maiztasuna daukan ezaugarri bat xeheki aztertuz, beste ondorio batzuetara iritsi gaitzkeela iruditzen zait; izan ere, *gaitik*en aldaeren arteko bilakabidea, lehenago aintzakotzat hartu genuen kuaderno arteko muga eta *gatic*-en agerraldiak²⁰ alboratuta, honako hauxe da:

1-162: *gaitic* 163, *gaiti* 5 (*cegartice* GG 20-63-72, *cegarti ce*, *-c* ezabatua, GG 30, *agaiti*, *-c* ezabatua, GG 104).

163-201: *gaitic* 6, *gaiti* 29.

202-253: *gaitic* 15, *gaiti* 73.

253-308: *gaitic* 4, *gaiti* 94.

308-364: *gaitic* 5, *gaiti* 113.

364-388: *gaitic* 0, *gaiti* 46.

Aldaera bion arteko proportzioen aldaketaren hasiera azalagoko beste zerbaitekin lotuta egon daiteke, hain zuzen 162. orrialdearen erdialdea baino lehentxeago letra handiagoa egiten denean eta orri bakoitzean lerroz lerroko hutsunea zabalagoa, le-rron kopurua jausiz; letra moeta hau hurrengo kuadernora ere iristen da, haien artean etenik ez zela egon adieraziz. Galdera da ea 162.ean egon ote zen. Ordurako Axularren liburutik 16 buru eta hurrengoaren lehendabiziko atala, hots, liburuaren

(20) *gaitik*: 1-102: 4, denak 35. or. baino lehen. 116-147. or. artean 12. GG 18-129 *onegatic*, 22 *icusagaitik*, 29-119-147 *agatic*, 34 *guztioc gatic*, 116 *zugatic*, 124 *Jangoicoa gatic*, 133-140 *cegartic*, 133 *orregatic*, 134-144 *cegartic ce*, 137 *beragaitik*, 137 *edadea gatic*.

herena inguru, itzulia zeukan. Gutxiegi dirudi, nolanahi ere, itzulita zegoela baieztatze-ko, gramatikaren hitzaurrean egin zuenez, bajna arrazoizkoa bestalde, baldin eta 1801ez geroz argitaratu zirenen prestakuntzan aritu bazen, egiteko hau beranduagoxe berrartuz. Orduan, EL-2an burutuko zen idazkera aldaketaren lehendabiziko ezaugarrietarik zenbait, *NekeAn* eta *MEn* aurkitu ditugunak, hemen azaltzen hasten dira, beharbada polikiago eta oraindik gauza gutxitan: Ordukoak lirateke hasierako orrietan ikusten dugun aldaketarik asko ere. Azterketa osoaren zai geratzen delarik, bakarrik izan dezakeen garrantzi erabatekoa aurreratu nahiko nuke: kronologiarenetik, *GG* dirudienez 1801 baino lehen itzultzen hasia izan bazen ere, honen zati bat nahikoa beranduago egina edo zuzendua dugula suposatu beharko genuke, *ME* oinarri hartuta, *NekeA* datatzeko egin genuen bezala, 1808 ingurukoa, agian apur bat lehenagokoa²¹.

Itzulpenaren nolakoa

Itzulpen baten nolakoa ongi ulertzeko, badirudi itzultzailearen asmoa, orijinalaren aurrean zeukan jarrera, zein xederekin itzultzen zuen eta zein irakurlego moietarentzat, gutxienez, ezagutzen saiatu behar dugula, erizpide guztion arabera zitekeen itzulpena era ezberdinetan gauzatzen dela agerian bait dago. Esaterako, Irazustak eta Mendiburuk ez zuten jarrera bera izan, biek liburu bera (*Astetea, alegia*) itzuli bazuten ere, baita hizkuntza berera itzuli ere: hemendik neurri handi batean bi itzulpenen arteko ezberdintasun itzela; ezin daitekeena soil soilik Larramendiren "iraultza" ren eragin nabarmenez azaldu (cf. Sarasola *ASJU* 1986-1, 205), hots, bietarik bata larramenditarra eta bestea ez izateaz: Mendiburuk eta Larramendik ere jarrera zeharo ezberdina izan zuten eta horregatik sortu zen 1747ko Burgosko dotrinan gauzatu zen tirabiren istorioa (ik. Lakarra *ASJU* 1986-2, 533hh.).

Gure itzultzailea Larramendiren itzalean babesten da lanaren beharra azaltzerakoan:

Iracurle Bizcaytarra, ona emen ceure escuetan ta ceure eusqueran *Axularren* libru famaduna. Euscaldunen Ciceronen icenaz icentaturic eta aitaturic ibilli da beti *Axular*; bada, Aita Larramendi euscaldun guztien Maissuac diñolez, bere eusquerea da ederra, nastu-baguea, uts-garbia ta ugaria; baieztu ta eracusten ditu eguiac Escritura, Elessaco Aita Santu, guertaldi, antz-irudintza adigarri arguiacaz; agertzen ditu becatuac biciro ta arguiro euren ezaintasun itsusi baltz guztiaz. Beragatik diño euscaldun guztien escuetan ibilli bear leuquela libru onec (*GG* 3).

*Diccionario Trilingüe*eko hitzaurreko xxxv. orrialdea aipatzen ari da eta itzultzen:

El Bascuence es elegante, propio, puro, abundantísimo, el asunto tratado por principios, probado por la Sagrada Escritura, Padres de la Iglesia, ejemplos y semejanzas muy oportunas. Los vicios pintados al natural y convenientísimos sus remedios. Anda en manos de muchos y debiera en las de todos los Bascongados; y

(21) Azken data honek beste zerbait dakarkigu gogora, 1808-1814 bitarteko gerratea, hain zuzen; oztopo larria izan daiteke, zalantzarik gabe, egiten ari garen datazio saioa sendotzat jotzeko, zeren eta "1809. urteko urrillean izan zen Zarauzko prailen barreatze eta sakabanatzea: bakoitza al izan zun tokira joan zan [...]. Oraingoan A. Añibarrok nora jo ote zun, ezta kigu; bearbada ingurumarian ibilliko zan, 1811. urteko Martxoan M. Corazón de María Monja il zanean, Zarautzen izandu baitzan. 1814garrengo Maiatzean, Askatasun-gudua bukatutakoan, berriz bildu ziran Zarautzen praille sakabanatuok" (Villasante 1956: 70). Beharbada, beraz, *MERi* ez dagokion guztian (*NekeA* eta *GGan*, alegia) 1803-1808 tartea hobetsi beharko genuke.

ojalá hubiera dado a luz la segunda parte que ofrece al principio al Lector (*DT* xxxv. or.)²².

Zati honi orain arte baino garrantzi gehiago eman behar diogula dirudi: "Euskaldun guztien maisua" honekin Hego Euskal Herriaren lehendabiziko Axularzale ageriko azaldu zen²³ eta, esan gabe doa, eta bide batez, Larramendiren Axularzaletasunak badu zerikusiren bat, Axularren beraren merituak gorabehera, hemen obra honek mendeetan izan duen arrakasta handian²⁴.

Arrakasta hori zerbaitetan isladatu baldin bada, idazleek begiak Axularren hizkuntza ederrean jarriak izan dituztela izan da, dakigunez, baita nolabait garbizaletasuna bitarte ibili denean ere; mende honen erdialdean, esate baterako, dirudienez hiztegi kontuak lasaitu eta joskera buruzagi zuela gramatikak irabazi zuenean gure euskalarien arreta gehiena, honela mintzo zen A. Irigaraiak:

Zenbeit tokitan [Axularren liburuan] yoskera artezena etzela esan ditake, gramatikarietx onestekoa: hau ezin ukatuzko egia da: han emen, latin edo erdararen sintaxis usañeko hiperbaton eta esakerak kausitzen ditugu: aitortu behar da ori. Baiñan esan ere behar da gramatikarietx batzutan zorrotzegi beren erreglak eramaten dituztela, esakunaren zentzua illundu arteraño eta garazia gal-araziz. Ezen aipu andiko erdal idazlari batek (Barojak) idatz-estiloaz mintzo denean dio: "Hay incorrecciones que se aceptan, porque son más cómodas y expresivas, cuando estas irregularidades son una forma popular. Flaubert en su Correspondencia se extraña de que los grandes escritores no hayan sabido escribir. Así, Cervantes, Walter Scott, Balzac, Dickens, Dostoiewski, han sido considerados como escritores incorrectos. La perfección, cierta clase de perfección en el estilo, aburre (*BAP* 1953, 5).

Axular irakurtzeak, eta holatsu ikusi zuen Larramendik, mesede ederra egin ziezaiokeen XVIII. mendetik aurrera ugariagotzen, ñabarragotzen eta jasoago bihurtzen ari zen Hegoaldeko euskal irakurlegoari, eta ondorioz aldaketa hauen susper-tzaile eta gero nahitaez hartzekodun zen literaturari, oinarri berri, sendo eta aberatsagoak eskainiz. Alabaina, behin eta berriz aipatu dugu lehenago, Axular zen bezala irakurtzea ez zen edozeinek hartuko lukeen lana. Are gutxiago, "euskaldun guztien eskuetan" ibili beharreko zat jotzen bazen, *Euskal Eснаlean* XX. mendearen hasieratxoan *Geroaren gipuzkeratzea* (Intxauspereñetik J. A. Ateaga apaizak egina; *EEs* 1909, 115hh., 134hh., 160hh. eta 183hh.) hitzaurreztatu zuenak ere zioenez:

Liburu onen gaya, zureztat, neretzat, apaiz, nekazari, langille, gizaseme, emakume, zar, gazte,... guziyentzat bearra, ezin geigoz bearrekoa da; eta Axularrek erakutsi digu ñor gutxik bezala (115).

Hegoaldeko irakurleen eskuetan leudeken *Geroko geroaren* aleek (*Geroa* hemen ezezaguna zen, esan bezala) beren urritasunean baino hango euskaratik hemengo euskararako itzulpen batek zabalkunde gehiago eman ziezaiokeen liburuari, zalan-

(22) Gorago esan dugu, halere, bigarren edizioan bi parteez zioen guztia kendua izan dela; honek, besteren artean noski, erakusten digu Larramendik Axularren liburua benetan, "oharrez eta arretaz", irakurri zuela, barrukaldean "Iracurtçailleari" deitu atalean berriz ere bait dio: "Eta hala deliberatu nuen, buru-eragotzcarri beçala, liburutto baten, bi partetan partituric, guero hunen gaiñean eguitera" (G 15h).

(23) Gogora hiztegiaren zenbat baliatu zen horretaz, hiztegiaren eta, hain zuzen astiro berrirakurri ondoren, hiztegiaren eraskinean.

(24) XIX. mendea baino lehenagokoetarako, gogora gutxienez Übillosek pasarte oso bat ia hitzez hitz dakarrela Axularrengandik (cf. Mitxelena *SHLV* 689 eta 692. or.); halaber, XVIII. mendearen erdialde-tsuñ nafar batek egindako hizkuntz oharrak (Los Arcos *FLV* 1974, 39-83. or.). Zalantzarik gabe, Ibar oso oker zebilen, eta ez bakarrik alderdi honetan, Axular eta Larramendi kontrajarri zituenen.

tzarik gabe. Ez da ahaztu behar hizkuntza ez zela liburu haren garrantzi bakarra, erlijioak beste horrenbeste edo gehiago zeukala Axularren alde egin zuten askoren begietan: Añibarroentzat badirudi liburu honek aski garbi arimazainak sermoigintzan trebatzeko tresna izan behar zuela ezer baino lehenago, bere lanegin gehienak bezala, Zarauzkoek antze horretan Larramendiren garaietarik bederen zeukaten arretaren ildo berean:

No es diccionario completo; pero sí suficiente para el que tiene que ocuparse en Púlpito y confesonario

dio VBen "Advertencia"n. GB-ren hitzaurrea ere halakoentzat egina da:

...para que con fruto, propiedad, cultura, lucimiento y soltura puedas predicar la palabra divina en el Pays bascongado (GB 11).

Eta, ondorioz,

Con este Arte, Diccionario y Axular tenía uno quanto necesita para hacerse un excelente bascongado

dioenean (GB 14), berriz ere elizgizonez ari dela ulertu behar diogu. Honetan itzulzaileak asmokidetasuna duela uste du Axularrekin:

Librucho au atera zan, ez bacarric arimen oneraco, baita apaindu, aci, gorde-eraguin, edertu ta zabalteco eusquerea; ta laguntzeco icasle berriai (GG 5).

Añibarroren ahalegina ezin daiteke berezi, hurbiltasunaz eta adiskidetasunaz, Mogelena oso ongi izan daitekeen Laveuxvilleren itzulpenetik (Villasante 1987), Mogel, Añibarroren aldean, elizgizon ez zirenak ere kontutan hartzeko joera gehiago bazuen ere:

Si alguno desea saber las causas de dar a pública luz este Catecismo, digo que son muchas. Mas las principales son la total falta de libros bascongados, particularmente en Vizcaia, y el querer desimpresionar a muchos Patriotas del error en que están tan alucinados, que gritan *es imposible escribir y sacar libro alguno en una [sic] lengua*. Qué brutalidad y barbarie! Para que vuelban a la razón, si alguna vez la han tenido, les suplico lean con atención este Catecismo, y les advierto de paso que no he forjado voces a mi antojo, que no he manejado Diccionario alguno y que son claras y del País (90. or.).

eta beherago:

Hé tenido harto que discurrir sobre el dialecto en que debía sacarle. Bien conocía que el Guipuzcoano es más universal, a lo menos en la inteligencia, y que se hubiera recibido en lo general con más aplauso. Pero qué dirán los Vizcaínos? decía entre mí. Por qué no ha de tener la Vizcaia algún monumento eterno o fijo de su lengua [...] he resuelto sacarle en el dialecto de este Señorío. Mas con la esperanza de vertirle nuevamente en el Guipuzcoano, para que un mismo libro corra en los tres dialectos, Labortano, Guipuzcoano y Vizcaíno, y se eche de ver que forman sustancialmente una verdadera *sociedad de Iruvac = bat* (ib.)²⁵.

Baina, Axular itzultzen eta moldiztegitratzen jartzeko garai egokia bazen ere alde askotatik, benetako egoera soziopolitikoak ez zuen inondik ere lagundu asmoa gauza

(25) Bide batez, Villasantek (29. or.) 1791az geroz egina daitekeela dio kateximaren itzulpena, Mogelen bizitzaren azken aldekoa. Beharbada, dena den, bizkaieraren erabileraz dioenak aztarnaren bat eman diezaiguke Mogelen beste bizkaierazko lanekin gonbaratzeko; adibidez, gogora *Confesio onaren* hitzaurrean zioen hura, honen aurreko bertsoiak, gipuzkerazkoak, arrotu zituen haserreak direla eta: "Nic icusi baneu bizcaltarretan eusqueriaren zaletasun quiputzetan necusana, ez nintzan ain esquer dongacua izango, cein da ichico nituban baruric neure bizcaltarrac".

zedin. Añibarroren kasuan are gutxiago, ia bere idazlan guztiek pairatu bait zuten argitara ezina. Beharbada, bestalde, ez genuke erabat baztertu behar argitaratzearen aurkako gertakari eta zergatien artean Zelaietak (1979: 17 hh.) *Peru Abarkaz* zihar-duela aipatu zuen zerbait: Frantziako egoera berri eta hemengoentzat beldurgarria zela eta, hango kontu guztiei buruzko arreta eta deslotura handia.

Badago, azkenik, beste parametro bat itzulpena nolakoa den ikusteko kontutan hartu behar dena, alegia, den jatorrizko hizkuntzan, den hizkuntza hartzailean itzul-taileak eman dezakeen neurria. Oraingo honetan itzulpena hizkuntza beraren barnean egin egoteak ez dio honi garrantzi apurrik kentzen: Añibarrok euskalki hartzailea, bizkaiera, ama-hizkuntza zeukala badakigu (hau ez da beti hala gertatzen, noski, gogora Bonapartek Uriarte bizkaitarra aukeratu zuela Biblia gipuzkerara itzultzeko), baina ez dugu bestalde ahaztu behar euskalki horren literaturarako pres-takuntzan zebilela, egite horren zalantza eta atzera-aurreren erdian: arratiera aukeratu zuen, dakigunez, oinarritzat, zekien euskara, markinar gehienek aldarrikatzen zuten bezala berenaz hitzegiterakoan, baina berak ez aukeratu itsuan jarraitzeko. Alde-rantziz, *EL*aren garapenean akatsak eta hutsuneak aurkitu zizkiola agerrian dago, eta urteetan zehar batzuek saihesten eta besteak betetzen saiatu zela ere bai (cf. Urgell 1986 *passim* eta 1988: 155hh.) Hizkuntza landuago batetik itzultzeak literatur hiz-kuntza baten gaitasuna neurtzen duen hein beretsuan haren baliabideak, oraindik jaioberria denean areago, aberastu eta sendo ditzake eta alde honetatik ez da txikia Añibarroren saioak eskain dezakeen ikerlana.

Bestetik, Añibarro, oker ez banago, euskal idazleen artean euskalki gehien landu dituen du; Villasantek honela dio:

Euskalki au [bizkaiera] landu zutenetan aurrenetakoa degu. Baiño euskera-mota guztiak ere ezagutzen zitun ondo, dudik gabe; Axularren *Gero* lapurdieratik bizkaierara biurtu baitzun (Villasante 1956: 74).

Badakigu Añibarro nolabait molda zitekeela gipuzkeraz eta nafarreraz ere; diru-dienez herrialdeotan predikatzen ibili zenean bertako hizkerak erabiltzen saiatu zen eta, nolana ere, haren berri jasotzeari ekin zion misiolarien zeregina errazago eta fruitu gehiagorekin egin ahal zedin. Horren frogagarri eta erakusgarririk handienek guretzat, gramatika eta hiztegiarekin batera, nafarreraz eta gipuzkeraz egin zituen liburuek, dena den, gorabehera zenbait dituzte, espero zitekeen bezala, ez dakit Mogelen gipuzkerak baino gehiago ala gutxiago.

Iparraldeko hizkerez, ordea, ez dugu daturik eta badirudi ezagutzen zituen neu-rrian irakurketez ezagutu behar zituela, beste modurik ez izan eta. Ez zeukan, nola-nahi ere, laguntza askorik, Harrieten hiztegitxoa ez bada, zeren eta osoago eta Axu-larren gauza asko eta asko, baita oro har Iparraldeko euskalkiena, hartzen zituen Larramendiren hiztegia erdara-euskara bait da, berea bezala; erabilgaitzak, bada, itzulpen lanean. Harrieti dagokionez, garai batez bederen eskuartean izan zuela se-gurua da, baita bertatik hitzen batzuk atera zituela ere (Villasante 1979: 222), baina tamalez ale hura ez bide zegoen osorik, hiztegitxoetan tartean behin "Nota: faltan 6 ojas aqui desde el fol. 278 hasta 291" bezalako oharrak irakurtzen bait dira.

Antolakuntza

Soloetaren artikuluxkan edota geroagoko *RIE*veko argitalpenean Añibarroren "Iracurleari" irakurri duenak badaki zerbaitetan behintzat Axularren liburua eta biz-kaierazko bertsioa ezberdinak direla:

...euqui ditu libru onec non edo an lengo demporetan bere ecachac, bere cérac: onetaraco bidea emon eban, bear etzirian Persona errespetagarriac aotan artzeac,

euren utsac aguertzeac eta beste maquiña bat gauza, issilic igaro, estaldu ta gorde bear cirianac zabaltzeac. Dirianac al baitenez garbitu dira oraingo onetan; batez ere ogueta-amaca-garren Capitulutic berrogueta laugarrena guiño laburtu dira gauza batzuc, beste batzuc quendu ta beste asco eransi ta gueiagotu, uste izanic convenico ez jaquela era guztico personai; ta bere iracurtzetic on baño calte gueiago etorrico lequiuielaco gazte ascori len leguez geldituco balira (GG 3).

Alabaina, Añibarroren ikutua ez da inolaz ere pasarte gordin batzuetara mugatu; aitzitik:

1) Axularren "Iracurtzaileari" ospetsua Añibarroren "Iracurleari" bihurtu da, hots, egilearen aurkezpena kendu eta berea jarri du itzultzaileak. Hala eta guztiz ere, aipagarria da bestearen arrastoak geratzen direla; areago, hitzaurre berriaren ia zati bakoitzari Axularreneko bana dagokio. Pasarterik argiena, eta oso interesgarria hala iturriari hartzen nola kentzen dionagatik, hauxe dugu ziurrenik:

Eztitu bethiere Escritura Saindua eta Doctoren erranac ere, hitzez hitz euscarara bihurtcen. Ceren euscara eta bertce hitzcuntçac different baitira. Ordea ezta ez handic seguitcen gaixtoago dela euscara. Aitcitic badirudi ecen bertce hitzcuntça eta lengoaya comun guztiac, bata bertcearequin nahasiac direla, baiña euscara bere lehenbico hastean eta garbitasunean dagoela (G 19h.).

Aitazen dirian Escritura Santa eta Doctoreen esanac, eztira betibere verbatice verbara eusquerara biurtu, iruli ta aldatu, cerren eusquerac ta beste verbacuntzac euren esaera ta verba-eguiune banac, bacarrac ta berezkoak dituez (GG 4).

Baina Añibarro bere asmoez eta egitekoez ari denean ere Axularrengandik hartzen du; hala, gonbara bitez Axularren bi zatiok:

Badaquit halabert [sic] ecin heda naitequeyela euscaraco minçatce molde guztietara (G 17).

Baiña ceren comunzqui, hala esquiribatcea, nola minçatcea, nori berea iduriccen baitçaica hoberenic eta ederrenic; eta ene haur ezpaita çurea beçala, ez, othoi, hargatic arbuja eta ez gaitz erran. Hunetçaz content ezpaçara, egiçu çuc çeure moldera, eta çure herrian usatcen eta seguitcen den beçala (G 18h).

Añibarroren esanokin:

Eusqueran eguin dot aleguiña Bizcaycoari jarraitzeco; baña celan Colegio onetacoac ain laster gabiltzan Bizcayan, cein Guipuzcoan, Araban ta Nafarroaco verba eguiune ta itzcuntzetan, utsen batzuc idoroco dozuz, ta orduan ito eguizuz issilic ta irunsi epetasunaz ceure artean, oñon bago (GG 4).

Dakusgunez, lehen aipatu Axularrekiko asmokidetasuna sakonagoa zen: ez bakarrik irakurle go bera eta erlijio eta hizkuntza kontuetan irakasteko gogo bera, Añibarrok Axularrengan ikusi uste zuena; aldi berean, hitz horien azpian literatur hizkuntza bat, ahozkotik, bakoitzaren herrikotik berezia, defendatzen ari ziren bi idazleak.

Nahiz hitzaurrea zeharo birmoldatu, "Gomendiozko gutuna" mantendu egin zuen, baina ez berez, ezpada:

Librucho au atera zan, ez bacarric Arimén oneraco; baita apaindu, aci, gorde-eraguin, edertu ta zabaltzeco eusquerea; ta laguntzeco euscaldun icasle barriai; eta beragaitic ezteutsat quendu gura izan *Axularrec* berac esqueñi ta zucendu eutsan *Carta alabagarrria Echaus Arzobispo Jaunari, eusquera garbi ederrean cirautsela onela...* (GG 5).

Erabakia zuritu behar honek erakusten digu zein neurri handian, besteren begietan behintzat, erlijio edukina hizkuntz kontua baino lehenago eta gorago zegoen.

2) Lehenago esan bezala, aipamenen erreferentziak kendu ditu,

bada ascori asco eragozten deutsee iracurteco jarraian, baldin idorotzen badituez malla artean (GG 4, oh.).

Latinezko esaldi ugari guztiak berebat; horretaz gain, azaleko latineko aipamena, latinik gabe euskarara bihurtu du. Badirudi, hasiera batean, Axular Salamancako batxilerrak Ordenaren komentuetatik kanpora ikastera ilki ez bide zen frantziskotarrak (cf. Villasante 1979: 215) baino garrantzi gehiago ematen ziela jakinduri edergarri; susmo hau, dena den, bidegabea da Añibarrerekiko: esate baterako, 1803ko *Lora Sortan* badira orri azpian behar diren aipamenen erreferentzia guztiak. Esan dezagun, bada, esperientziaz honelakoak baliogabe eta behatopagarriak zirela ikasi bide zuela geroago (cf. kronologiaz esana) eta, nolana ere, irakurle goaren listoa, nabarmenki Axularrek baino beherago jartzen ari zen.

3) Haragikeriari buruzko idazkia Axularren liburuan 31. kapituluari hasi eta 44. ean amaitzen da. Jadanik bi liburuen aurkibideak begiratzearekin Añibarrorenak orijinalak baino lau kapitulu edo buru gutxiago dituela nabarmena da eta Añibarroren goragoko hitzak ezaguturik kenketa aipatu buru horien bitartean gertatu dela asmatzea ez da zaila. Izan ere Axularren xxxi, xxxii, xxxiii eta xxxiv. kapituluak bitan (31 eta 32. ean) sartu dira itzulpenean eta, bestalde, bi kapitulu oso osorik (xxxix eta xl) baztertu ditu. Biok dira, antza denez, izenik arriskutsuena dutenak, eta hala izena nola izana:

xxix: "Haraguiaren beccatutik beguiratceco borzgarren erremedioa, considerateca cein ttipia eta laburra den hartaco placera".

xl: "Haraguiaren beccatutik beguiratceco seygarren erremedioa, hartaco placera cein ondore gaixtoa bere ondotic vizten duen considerateca".

Añibarro ez da azkena izan zeregin honetan²⁶; aita Onaindiak esana da (II 31):

Intxauspek 1864an bezela, onek ere, gordin xamar zerizkion zatiak moztu egin zituen.

Intxauspek, bestalde, Añibarroren bidetik jotzen zuen bere egina azaltzeko, aurrekoak baino bere mendearekiko mingoztasun gehiagoz, bide batez:

Guti tokitan behar izan dugu Axularren mintzaia ere estali, aphaindu edo aldatu, oraiko ienden delikatutasunagatik. Axularren denboran, bai erdaraz bai euskaraz, orai baino librokio eta nasaikiago mintzo ziren; gauzen bere izenaz deitzeaz nehor etzen asaldaten. Oraiko azturak nahiz ez tiren ordukoak baino hobea ez garbiago, bai ordea minberago dira beharriak; eta benturaz gogoia ere gaizkiarren phensatzera zalhuago eta lasterrago. Minberatasun horren ariaz, eta amore-

(26) Oso adibide interesgarria aurkitu ahal izan dugu nola jokatu zuen erakusteko, baita aipatu buruez landa; hala Axularren "Eta bertetic, trabatcen eta guibelatcen çuten leheneco vsantcec eta guztiz ere emazten balacuec, hitz ederrec eta placerec" (G 52) honela bihurtzen du: "Eta, bestetik, lotuta atzeratuten eben lenagoko usadioak, maña charrac, oiturac, ecanduac ta azturac; ta guztiz bere *Andracumeen* (marra batez estalia eta honen orde: *araguiaren ta munduaren*) labanqueriac, palaguac, verba eder ta diversioac" (GG 46). Munduan eta historian zehar milaka dira, noski, aipa daitezkeen honelako gertaerak; jakin-garria deritzogu, dena den, Bozas Urrutiak salatu hurrengo berriago honi: "Y a propósito de 'traduttore, traditore': he leído últimamente —con gran retraso a mi pesar— en una revista euskérica, un trozo de *Zalacáin el aventurero* de Baroja; y la he leído con placer, pero aún no salgo de mi estupor tras de leer algún párrafo como éste: 'A pesar de su título aristocrático, Marqués (el perro de Tellagorri) no simpatizaba ni con el clero ni con la nobleza' traducido así: 'Bere izena aberaskumeena bazizun ere, etzan aundikian lagun'. Y este otro: 'Yo le saludo con más respeto a un perro de aguas que al señor párroco' vertido de este modo: 'Nik Alkateari baño errespeto aundiagoa diot ur-txakur bati', en el que también ha surpimido la mención irrespetuosa para el clero, y lo que es peor la ha sustituido por otra igualmente irrespetuosa para con la autoridad civil, demostrando a su vez muy poco respeto por el autor (y por el lector)" (BAP 1965 [3-4], 356).

katik arima garbienek probetxuekin irakur ahal dezaten Axularen liburu ederra, garbitu, leuntu eta aphaindu ditugu lekhu harro, zakhar eta gordinegi zirenak; alabaina, osorik uzten dugularik Axularen lanegina (viii-ix).

Haragiari buruzko ondakinean, berak aurreratu bezala, ezer gutxi gelditu da Axularrenetik Añibarroren itzulpenean: zalantzarik gabe, honek liburuko zati hori guzti hori bere erara berregin du, han hemenka, beharbada, Axularren zerbait erabiliaz. Garaian aldaketez hobekiago oartzeko, Zarauzko misiolariak beraiak beren ustezko gordinkeriagatik arazo zenbait izan zutela gogoratu nahiko nuke hemen:

...se dejó decir el Sr. Palomeque y Lezo, Obispo de Pamplona, que los misioneros de Zarauz enseñaban a pecar por la demasiada claridad con que se explicaban en sus Doctrinas (*Libro Becerro*, Villasante 1974, 305; ik. Villasante 1956, 67 ere).

Itzulpena

Añibarroren itzulpenari, itzulpenaren estiloari, hutsetik begiratzen hasten garaela bagenio gezurra genioke. Soloetak²⁷ behin eta gero Villasantek²⁸ esanagatik badakigu oro har ez dugula harritzeko handirik itxaron behar, Añibarrok bere idatzi guztiei, edozein euskalkitan dela baina areago bizkaieraz, ematen zien itxura bera, Añibarroren estiloa dei dezakeguna beldurrik gabe, Añibarroren idazmodu ohizkoarekin topo egingo dugula.

Ikerbidea da, nolabait azaltzeko, Axularrenetik Añibarrorenera nola pasatu zen ikustea, amankomuneko zenbait izanik ere biak aski ezberdinak bait dira, zer aldatu behar zen eta zer manten zitekeen, alegia. Ezer baino lehen, orain aipatuko ditugun joerak lehendabiziko hurbilketa baten fruituak direla aitortu behar dut, eta halakotzat hartu beharrekoak: bi saio egin ditugu, bata "Gomendiozko gutuna" eta lehendabiziko buruaren lehendabiziko atalarekin, eta bestea 230-231. or. artean dagoen 25. buruarekin, horrela, liburu guztian zehar gauza berak edo beretsuak gertatu ote diren egiaztatzeko. Lehendabiziko saioa oso aberatsa izan da eta oso pozgarria ikerlariarentzat: badago legerik, nolabait, badago joerarik, Añibarrok bide bat jarraitu duela dirudi. Hasierako zati bi horietan Axular erabat hitzez hitz itzuli du, oso kenketa labur eta baliogabekoekin oro har; gehien jota erantsi egin dio, gero ikusiko dugunez.

25. buruan, ordea, Axularren gaia ongi mantenduta ere, oso zaila da bi testuak hitzez hitz gonbaratzea: itzulpen askea genuke, beraz, gehienbat.

Honek bi gauza esan nahi dezake: edo liburua aurrera ahala lasaiago, askeago ikusi zuela bere burua, edo bigarren garai batean (25. burua bigarren kuadernoan dago) itzulpena bere erara moldatu zuela, agian Axularren liburuja jada eskuartean izan gabe, baldin eta berregin zuela onartzen badiogu Soloetari.

(27) "La traducción es esmerada, el lenguaje selecto, y los sinónimos y modismos infinitos en número, como en las otras obras del mismo autor, defecto sólo perdonable porque es defectuosa la repetición sin utilidad, en razón del fin propuesto por el célebre misionero de Zarauz" (1910: 592).

(28) "Eurenez jokatzan diran aditzetan ere oso aberatsa degu Añibarro. Eta oargari dana, Axular bera baiño aberatsago. Beintzat orrialde bat artu nun, Axular-en Gero ta Añibarroren biurpena elkar joaz, eta arriturik gelditu nintzan, ark laguntzaillea darabillen toki batzuetan, Añibarrok sintetikoa jartzen duela nabaritzean. Ona adigarri batzuk: *Hunek bertze sensu guztiei eramaiten derane abantail* (Ax). *Onek beste zenzun guztiai daroioe aurrea* (Añ). *Urrutitik ikusten du, eta ikusten duena gogoan barrena sartzten du* (Ax). *Urrinetik dakus, ta dakusana gogo barruan sartzten du* (Añ). *Eta erraiten zuen* (Ax). *Eta ziñoan* (Añ) (Villasante 1956: 84h); oharrean gehienak Axularren xli. kapitulutik (bigarren edizioetik) hartuak direla dio; Añ-ren xxxvii. burua denetik, alegia.

Ezberdintasun izugarri hau kontutan hartuta, orain bakarrik lehendabiziko zatietako gertaerei lotuko gatzazkie, Larramendi ondoko bizkaitar batek nola ulertzen zuen eta nola itzul zezakeen Axular, itzultzen ari zenean eta ez egokitzen, ikus-tearren.

Bistara lehen datorkiguna zera da: Axularren euskara garbia garbiagotu nahi izan duela sarri. Hala,

a) Inoiz mailebu batu euskal etorkizko hitz bat erantsi dio:

faltac (G 3) > *útsac*, *fáltac* (GG 5).
ohorezco (G 4) > *onradu ondo icusi* (GG 5).

b) Edo mailebua ezabatu eta haren ordeaz euskal etorkizko hitz bat jarri:

capitulu > *buru* (passim).
obligacino (G 4) > *zor premiazco* (GG 5).
errecibituec (G 4) > *errecivituac* > *artuac* (GG 5).
errecibitua (G 4) > *artua* (GG 6).
amoreacgatic (G 4) > *maitetasuna gaitic* (GG 6).
parte betan (G 6) > *lecu aetan* (GG 7).
Gorthera (G 7) > *Erreguearen aurterra* (GG 7).
trabailu (G 7) > *neque-pen* (GG 7).
erremedioa (G 8) > *sendagarria* (GG 8).
desordenuen (G 8) > *gaistaqueria* (GG 8).
trabailu (G 9) > *lan* (GG 8).
pontu (G 9) > *gai* (GG 8).

c) baita bi ere:

noblearequin (G 6) > *prestu sendoaz* (GG 7).
conta (G 5) > *aguertu ta adierazoten* (GG 6).

d) mailebua eta jator berria eta baten bitartez loturik:

obrequin (G 4) > *obra ta eguite* (GG 5).
presentatu (G 9) > *presentatu ta aurrean ipini* (GG 8).

Orobat, Axularren euskara ugaria ugariagotu:

a) Ax 1 / Añ 2.

utzten (G 4) > *laquetu ta ichiten* (GG 5).
ausartciaren (G 4) > *ausardia ta atrebencia* (GG 5).
utciric (G 7) > *larga ta ichiric* (GG 7).
iraunguitçaille (G 8) > *amatatzalle ta iltzallea* (GG 8).
oihanean (G 9) > *baso ta beresi onetan* (GG 8).
guerizcan (G 9) > *egape ta guerizpean* (GG 9).

B) Ax 1 / Añ 3.

iduricen (G 4) > *beguitandu, uste ta iruditen* (GG 5).
beguira (G 22) > *zaindu, jagon ta gorde* (GG 11).
eguiteco (G 6h.) > *lan bear eguiteco* (GG 7).

c) Ax 1 / Añ 4.

ondotic (G 4) > *ondoan, azquenean, ostein ta guero* (GG 5).

Añibarroren beste liburuetan bezala, hemen ere Villasantek esana aintzakotzat har daitekeela dirudi, eta gorago, aipamenen kenketaz aritu garenean esanarekin lotu:

Nere ustez, ainbeste itz bata bestearen gain ipintze orrekin, gauza bat billatzen zun Añibarrok: argitasuna, alegia, bere lanak ulerterrez biurtzea. Erri xea du ark

begien aurrean; jende xe-arrunt ori etzegoan irakurtzera oitua; gaiñera jende onek erri batean itz bat, eta bestean beste bat erabilli oi du; baiña iru edo lau erreskadan jartzen bazaizkio, bat ezpada bestea ezagutuko du, eta ala laguntza geiago ematen zaio idatzitakoa uler dezan. Añibarroren euskal lanak epaitzeko, eztegu sekula aaztu bear zein dan ark begien aurrean zeukan publikoa: erri xea, euskeraz besterik eztekiana, eta euskera ere bere errikoa xoil-xoillik (Villasante 1956: 86).

Jadanik Añibarrok esana dugu:

Nekazari buru gitxiko batek ulertu ta aditu leizan erraztasunaz

eta

bai ta euskerea bere izan eztidin entero goratua, ez txito bere nastu prestueza (MEko "Adibide"tik. ik. *Eusk* 1934, 258-261),

honako hau Añibarroren egitasmu orokortzat hartu baldin badaiteke.

Ildo beretik, Axularri eransketak egiten dizkio:

a) hitz jokuz:

flacatcera, cordocatzera eta ero[r]tcera (G 6) > *argaldunaz, galdunaz, otx epeldunaz ta jausiaz* (GG 7).

ontasun errecibituec (G 4) > *ontasun ta ondasun artúac* (GG 5).

b) zehatzuz, gehienbat adjetibo bat erantsiz:

obrekin (G 4) > *eguite onacaz* (GG 5).

ieinde batñuec (G 8) > *gente gaisto oquer batzuc* (GG 7).

calte (G 10) > *calte gogor* (GG 8).

eguiocu bequitarte (G 10) > *eguiozu beguitarte on* (GG 9).

laungoicoac (G 24) > *Jangoico maiteac* (GG 13).

c) sinonimoak ez diren bestelako zerrendak luzatuz:

etchea, pausalecua eta portua (G 5) > *echea, estalpea, vici-lecua, portua ta ostatua* (GG 6).

mantenatzen eta sostengatcen (G 7) > *mantendu, eutsi ta irmetasun guztiaz gorde ta jagotera* (GG 7).

berraz eta mendecuz (G 7) > *venganzaz, dollorqueriaz, villau-citeltasunaz ta prestuezqueriaz* (GG 7).

clar eta ozen (G 9) > *arguiac, jaquiñac, icusiac, ezagutuac, aguertuac ta celambere aguiriac* (GG 8).

d) esaldi gaitzak osatuz. Morfologi eta joskera egokitze asko egin behar izan ditu, noski; nabarmenatariko bat, Axularren mugagabe gehienak mugatuan jartzea izan da:

emaçurz içanagatik (G 4) > *umezurtza izan agaitik* (GG 6).

obligatu etçaitçunic (G 5) > *obligatua ez jatzunic* (GG 6).

guibelatçalle (G 8) > *atzeratzallea* (GG 8).

Erregueri (G 9) > *erregueari* (GG 8).

Baita, esakera asko eta asko gorde baditu ere, Axularren joskera aberatsa zailegi iruditu bide zaio noizbehinka; esaterako, esaldia luzeegia zenean, edo bihurregia, aditza aurreratu ohi du:

bere Jauregui[sic]ederra errecioten (G 7) > *erre ta banatu eutsen bere Jauregui eder polita* (GG 7).

Eta colpea huts eguiñ bada ere, eztela çure faltaz edo çu hartaco ez gai içanez huts eguiñ (G 8) > *Eta colpea uts eguin bada bere, ezta uts egin...* (GG 8).

Baita jarri aditzik ez zen zenbaitetan:

Guztiac çure gana laster (G 5) > *Guztiac cirian zu gana laster* (GG 6).

Ondorio zenbait zuzenean ateratzen dira esanetarik, batzu aurreratu baditugu ere: Axularrek Añibarroren luman zahar kutsua galtzen du; bestalde, Añibarroren arreta bereziarena hiztegiaren jarrita zegoela, aberastasunari dagokionez behintzat, ageri da.

Bestalde, bada oraindik zer komentatu Añibarroren ulerpenari buruz: itzulpenean zehar badira zalantzazko itzulpenak, aldaketak, ezabaketak, ezpairik gabe Añibarrok izan zituen zalantzen ispiluz; adibidez:

chedea aitiñatu (G 8) > *gogo ona aurreratu* (GG 8, non *gogo ona* lehen utzi zuloan geroago jarri bide duen).

Noizbehinka, ordea, eta adibide on bat eman uste dut goraxeago, itsu itsuan erori zen, ulertu eziñik. Añibarro, dena den, gehienetan itzultzaile maltzur bezala azaltzen zaigu: sarri sarri, ulertzen ez zuenean, bere kasa, testuinguruak lagundurik itzuli zuen zati iluna.

arraiqui errecebitua (G 4) > *biotz onaz artua* (GG 6).

defendatçaille eta aitiñatçaille buruçaguñac (G 6) > *defenditzalleac, Aguintariac eta aurreratzalle nagusiac* (GG 6).

beraz (G 8 eta 9) > *eguiac* (GG 8).

cerbitçnac eta endreçnac (G 8) > *eguite onac* (GG 8).

burupe içanen du (G 10) > *buruz macurtuco jacoç guztiac* (GG 9).

hemengo aldia eguiñ hurran baitut (G 11) > *emengo aldia eguiñ ezquero* (GG 9).

Bibliografia eta laburdurak

Beherago azaltzen ditugun gutxi batzu izan ezik, Mitxelenaoren *Orotariko Euskal Hiztegiaren* erabiltzen diren laburdurez baliatu gara.

G = Axular, P., *Gero*, Bordel, 1643; eta *Geroko gero*, Bordel (?) d.g.

GG = Añibarro, P.A., *Geroko gero*, eskuizkribua.

Larramendi, M., 1747, Mendibururi egindako gutuna, *Jesusen Bihotzaren Devocioaren hitzaurre* bezala argitarata zena. J. I. Tellechea-Idigorasen ediziotik aipatzen dugu (*Autobiografia y otros escritos*, Donostia 1973, 277-281. or.).

Michel, F., 1857, *Le Pays Basque*, Paris (faksimilea, Donostia 1983).

Mitxelena, K., 1988, *Sobre Historia de la Lengua Vasca*, "ASJU-ren gehigarriak" x, Donostia.

ND = Añibarro, P.A., *Cristau Dotriña*, Iruña c. 1802.

Onaindia, S., 1972-1977, *Euskal Literatura*, Bilbo (5 liburuki).

Sarasola, I., 1982, *Historia social de la literatura vasca*², Madril.

Sorarrain, G., 1891, *Catálogo de obras euskaras*, Bartzelona.

Urgell, B., 1986, *Añibarroren Esku-liburua eta literatur bizkaiera*, tesina argitaragabea, EHU, Gasteiz.

———, 1988, "Añibarroren inguruan zertzelada batzu", in J. A. Lakarra (arg.), *Hiztegiak eta testuak*, Bilbo, 141-174. or.

Urkixo, J., 1907, "Obras vascongadas del doctor labortano Joannes d'Etcheberri" Paris (1976ko *RIEV* XXVIIIko berrargitalpenaz baliatu gara).

Villasante, L., 1956, "Añibarro, euskal idazle", *Euzko-gogoa* VII, 60-88. or.

———, 1974, "El Colegio de Misioneros Franciscanos de Zarauz (1746-1840)", *Scriptorium Victorienense* XXI, 281-330. or.

———, 1979, *Historia de la literatura vasca*², Arantzazu.

———, 1987, (arg.) *Cristaubaren icasbidea edo doctrina cristiania*, Bilbo.

Vinson, J., 1891-7, *Essai d'une Bibliographie de la Langue Basque*, Paris (faksimilea, "ASJU-ren gehigarriak" IX, Donostia 1984).

Zelaieta, A., 1979, *Peru Abarkaren berrirakurtzea*, Donostia.